

HEMŞİRELERİN HASTANIN AMELİYAT ÖNCESİ HAZIRLIK VE BAKIMINA BİLGİ DÜZEYLERİNİN SAPTANMASI

Armağan YÜREKLI*

Aklime SARIKAYA**

Araştırma Ege Üniversitesi Hastanesi, S.S.Y.B. İzmir Devlet Hastanesi, S.S.K. Buca Hastanesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi Genel Cerrahi Anabilim Dallarında görevli hemşirelerin "Hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına ilişkin bilgi düzeylerini saptamak, karşılaştırmak, bilgi düzeylerini etkileyen etmenleri incelemek amacı ile kesitsel, analitik ve tamamlayıcı olarak yapılmıştır.. Araştırma kapsamına 36 hemşire alınmış ve anket uygulanmıştır.

Ülkemizde ve gelişmekte olan ülkelerin, genel sorunlarının yanısıra, sağlık hizmetlerini götüren personelinin nitel ve nicel yetersizliği, sağlık örgütlenmesindeki eksiklikler ve gereksinimler de o denli çoktur. Bu durumda sağlık hizmetlerini sunmada öncelik sorununa Dünya Sağlık Örgütü'nün önerdiği çözüm "herkese biraz, gereksinimi olana daha çok" olarak özetlenebilir (1,2,3).

Sağlık hizmeti bir ekip hizmeti olup hemşirelik de bu ekibin vazgeçilmez bir unsurudur. Özellikle gelişen teknoloji ile hergün yeni boyutlara ulaşan cerrahi müdahalelerin yapıldığı anabilim dallarında hizmet veren hemşirelerin görevleri ve sorumlulukları artmıştır. Cerrahinin en önemli desteği sayılan hemşireliğin modern uygulamalar ile özel ve sistemli bir pratikten yoksun olması, hastaya yapılacak cerrahi müdahalelerin etkinliğini azaltacak, hatta başarısız kılacaktır (9,10).

Ameliyat travması ile birlikte zaten hasta olan insan vücudunun tüm sistemleri etkilenmektedir. Bunun sonucu vücudun enerji gereksinimi artar, metabolizma hızlanır, vücut savunma mekanizması sarsılır ve ameliyat komplikasyon riski ile birlikte hastanın sağlık durumu tehlikeye girer (4,5). Hastaların hastaneye yattığı günden itibaren ameliyat anına kadar

* Ege Uni.Hemşirelik Yüksek Okulu Öğretim Üyesi (Yard.Doç.Dr.)

** Ege Uni.Hastanesi Cerrahi Bölümü Nöroşirürji Anabilim Dalı Yoğun Bakım Hemşiresi

psikolojik, fizyolojik ve sosyal yönden anestezi ve ameliyatın etkilerine dayanabilecek bir şekilde bilinçli olarak hazırlanması ve bakımının yapılması gereklidir (10).

Hastanın sağlığının ameliyat öncesi, ameliyat esnasında ve sonrasında optimum düzeyde tutulması için gerekli etkin preoperatif bakımın yapılması iyi eğitim, bilgi ve beceriye dayanan hemşirelik hizmeti ile mümkündür (4,5,6,10). Ancak bu şekilde hastaların korku ve endişelerinin giderilmesi, fiziksel yönden hazırlanması, anestezi ve ameliyat sürecinin daha kolay geçmesi, postoperatif komplikasyonların en aza indirilmesi ile hasta en kısa zaman diliminde günlük aktif yaşama döndürülebilir (5,6,7,8,9)-

Bu düşünceler temel alınarak, genel cerrahi anabilim dalı kliniklerinde görev yapan hemşirelerin "hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına" ilişkin bilgi düzeylerinin saptanması, eksik olan yönlerini giderilmesi ve hizmet içi eğitim programlarının hazırlanmasında yardımcı olacaktır. Bu amaçla planlanan araştırma şu konuları kapsamaktadır;

- 1) Hemşirelik Yüksekokulu ve Sağlık Meslek Lisesi mezunu hemşirelerin hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına ilişkin bilgi düzeylerini saptamak ve karşılaştırmak,
- 2) Bilgi düzeylerini etkileyebilecek etmenleri araştırmak,
- 3) Bu etmenler arasında yeralan eğitim farkının, hemşirelerin bilgi düzeylerine etkisini irdelemek.

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırma 1985 yılında Ege Üniversitesi Hastanesi, S.S.Y.B. İzmir Devlet Hastanesi, S.S.K. Buca Hastanesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nda görevli olan Sağlık Meslek Lisesi ve Hemşirelik Yüksekokulu mezunu hemşirelerin "hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımı"na ilişkin bilgi düzeylerini saptamak, karşılaştırmak, bilgi düzeylerini etkileyen etmenleri ve eğitim farkının bilgi düzeyine etkisini incelemek amacı ile yapılmıştır.

Araştırmanın yapıldığı 4 hastanede, Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nda toplam 100 hemşire çalışmaktadır. Fakat eğitim farklılığı nedeni ile Sağlık Okulu mezunu ebe ve hemşireler araştırma kapsamına alınmamıştır. Aynı zamanda, anket soruları hakkında bilgi alışverişi olması ve bunda anket sonucunu etkili e mesi ihtimali düşünülerek, izinli, raporlu olan veya o sırada görevli bulunmayan hemşireler de kapsaın dışı tutulduğundan araştırma kapsamını toplam 36 hemşire oluşturmaktadır.

Araştırmada veriler bizzat araştırmacı tarafından anket formu uygulanarak toplanmıştır. Ege Üniversitesi Hastanesi Cerrahi Bölümü Anabilim dallarında görevli 4 hemşireye ön anket uygulanarak sonuçlan değerlendirilmiş ve anket formuna son şekli verilmiştir.

Anket formu 24 soru içermekte, yanıtlanması ortalama 30 dakika sürmektedir. Formun I.bölümü araştırma kapsamına giren hemşireleri tanıtıcı nitelikteki bilgileri içeren ve bilgi düzeylerini etkileyecek etmenleri ortaya çıkan çoktan seçmeli 12 sorudan oluşmaktadır. II.bölümü ise, araştırma kapsamına alınan hemşirelerin hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımı-na ilişkin bilgi düzeylerini ölçmek için yöneltlen 12 bilgi sorusunu içermektedir. Araştırmada bağımlı değişken, hemşirelerin hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına ilişkin bilgi düzeyi, bağımsız değişkenler ise bu bilgi düzeylerii etkileyeceği düşünölen etmenlerdir. Anket formundaki soruların değerlendirilmesi, önceden saptanan "doğru" ya da "beklentili" yanıtlara göre yapılmıştır. Sorulardan alınan yanıtlan "doğru, kısmen doğru, bilmiyor, yanlış" biçiminde sınıflandırıldıktan sonra, sırasıyla "3, 2, 1, 0" gibi puanlar verilerek, istatistiksel analiz yapılmak üzere sayısal değerlere dönüştürölmüştür (11). Bulgular değerlendirilirken sayısal ve yüzde oranlar önem derecesine göre sıralanarak varyans analizi uygulanmıştır. istatistiksel işlemler, Ege Üniversitesi Hesap Bilimleri Merkezi tarafından yapılmıştır.

BULGULAR VE YORUM

Deneklerimizin % 43.33'ü Ege Üniversitesi Hastanesi, % 32.'si S.S.Y.B. İzmir Devlet Hastanesi, % 80'i S.S.K. Buca Hastanesi, % 37.5'i Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi Genel Cerrahi Anabilim dalında çalışmaktadır. Araştırma kapsamına alınan hemşirelerin bazı özellikleri Tablo l'de gösterilmiştir.

TABLO 1 : Araştırma Kapsamını Oluşturan Hemşirelere Ait Bazı Özelliklerin Dağılımı

| Özellikler | Sayı | Yüzde |
|---|-----------|---------------|
| Eğitim | | |
| Sağlık Meslek Lisesi | 21 | 58.33 |
| Hemşirelik Yüksek Okulu | 15 | 41.66 |
| Yaş | | |
| 18 - 23 | 19 | 52.77 |
| 24 - 29 | 13 | 36.11 |
| 30 ve üstü | 4 | 11.10 |
| Medeni Durum | | |
| Evli | 18 | 50.00 |
| Bekar | 18 | 50.00 |
| Genel Cerrahide Çalışma Süreleri | | |
| 0 - 11 ay | 14 | 38.88 |
| 1 - 5 yıl | 16 | 44.44 |
| 6 - 10 yıl | 4 | 11.11 |
| 11 yıl ve üstü | 2 | 5.55 |
| Toplam Çalışma Süreleri | | |
| 0 - 11 ay | 8 | 22.22 |
| 1 - 5 yıl | 19 | 52.77 |
| 6 - 10 yıl | 4 | 11.11 |
| 11 yıl ve üstü | 5 | 13.88 |
| Daha önce başka bölümde çalışıp çalışmadıklarına | | |
| Evet | 21 | 58.33 |
| Hayır | 15 | 41.66 |
| Toplam | 36 | 100.00 |

Tablo 1 de araştırma kapsamına giren hemşirelerin % 58.33'ünün Sağlık Meslek Lisesi, % 41.66 'sını Hemşirelik Yüksek Okulu mezunu olduğu görülmektedir. Deneklerimizin % 88.83 i 18-29 yaş grubu oluşturmaktadır. Ayrıca toplam meslek süreleri ele alındığında da % 74.99 'unu 0-5 yıllık hemşirelerin oluşturduğu, 11 ve daha fazla yıldır çalışmakta olan hemşirelerin oranının ise toplam ın % 13.88 'ini oluşturduğu gözlenmektedir. Buna göre çeşitli hastanelerin cerrahi bölümlerinde görevli hemşirelerin büyük çoğunluğunun genç hemşirelerden oluştuğu saptanmaktadır. Kanım ızca bunun nedeni, cerrahi hemşireliğinin çok yoğun bir çalışma gerektirmesi ve ileri

yaşlarda hemşirelerin aktivitelerini yitirerek daha pasif görevleri tercih etmeleridir.

Ayrıca Tablo 1 'den araştırma kapsamına giren hemşirelerin % 58.33 ' ünün cerrahi kliniklerinden önce başka kliniklerde çalışmış oldukları, % 41.66 isinin ise yalnızca cerrahi bölümünde çalışmış oldukları görülmektedir. Buna göre, hemşireler arasında belirli branşlarda ihtisaslaşmanın yaygın olmadığı, ihtiyaca göre değişik kliniklerde ve hizmet alanlarında görevlendirildikleri sonucuna varılmaktadır

Deneklerimizin % 88.88 Tinin (32 hemşire) bilgi düzeylerine etkisi olabileceği düşünülen hizmet içi eğitim programını almadıkları, % 11.11 'inin (4 hemşire) ise aldıkları saptanmıştır. Deneklerimizin bilgi düzeylerini etkileyebileceği düşünülen etmenler gözönüne alınarak yapılan analizler sonucu, yaş gruplarına göre hemşirelerin, hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakım ına ilişkin genel bilgi puan ortalamaları arasında -0.05 önem düzeyinde anlamlı bir fark bulunmamıştır (t=0.113, P> 0.05).

Ayrıca hemşirelerin medeni durumlarına göre genel bilgi puan ortalamaları (t-1.237, P > 0.05), mezun oldukları okullara göre genel bilgi puan ortalamaları (t=1.263, P> 0.05) ve görev süreleri gözönüne alındığında 0-5 yıllık hemşirelerin genel bilgi puan ortalamaları (t-0.864, P>. 0.05) arasında anlamlı bir fark bulunmadığı görülmüştür. 6-10 yıl ve daha fazla yıllık 5 hemşire araştırma kapsamına alınmış olup sayıları yetersiz olduğundan istatistiksel olarak değerlendirme yapılamamıştır.

Öte yandan hemşirelerin genel cerrahide çalışma sürelerine göre genel bilgi puan ortalamaları (t=0.059, P > 0.05), toplam çalışma sürelerine göre puan ortalamaları (t=0.723, P 0.05) ve hizmet içi eğitim alıp almadıklarına göre puan ortalamaları (t=1.98, P> 0.05) arasında da a< =0.05 düzeyinde istatistiksel bir fark saptanmamıştır.

Deneklerimizin bilgi puan ortalamalarının çalıştıkları hastanelere göre dağılımına ilişkin istatistiksel bilgiler Tablo 2'de görülmektedir.

TABLO 2 : Deneklerin Hastanelere Göre Dağılımı

| | EGE UNIV. HASTANESİ | DEVLET HASTANESİ | S.S.K.BUCA HASTANESİ | DOKUZ EYLÜL HASTANESİ |
|----------|--------------------------------|-----------------------------|---------------------------------|----------------------------------|
| n | 13 | 8 | 12 | 3 |
| x | 67.73 | 61.89 | 58.56 | 63.88 |
| S | 12.1 | 9.16 | 12.8 | 7.35 |

Hastanelere göre genel bilgi puan ortalamalarının dağılımı 100 tam puan üzerinden değerlendirilmiş olup, bu durumda da bilgi puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

Hemşirelerin hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına ilişkin 12 soruya (13-24 sorular) verdikleri yanıtlardan aldıkları bilgi puanlarının dağılımı yüzde oranlar cinsinden Tablo 3' de görülmektedir.

TABLO 3 : Hemşirelerin Hastaneye Ameliyat Öncesi Hazırlık ve Bakımına İlişkin Sorulardan Aldıkları Bilgi Puanlarına Göre Dağılımı (Sonuçlar 100 tam puan üzerinden değerlendirilmiştir.)

| SORU NO | P U A N L A R | | | | | | | |
|---------|---------------|-------|--------|-------|--------|-------|--------|-------|
| | 3 Puan | | 2 Puan | | 1 Puan | | 0 Puan | |
| | Sayı | % | Sayı; | % | Sayı; | % | Sayı; | % |
| 13 | 10 | 27.77 | 24 | 66.66 | 1 | 2.77 | 1 | 2.77 |
| 14 | 7 | 19.44 | 20 | 55.55 | 9 | 25.00 | - | |
| 15 | 34 | 94.44 | --- | | - | | 2 | 5.50 |
| 16 | | | 7 | 19.44 | 9 | 25.00 | 20 | 55.55 |
| 17 | 1 | 2.77 | 5 | 13.88 | 3 | 8.33 | 27 | 75.00 |
| 18 | 21 | 58.33 | 10 | 27.77 | 2 | 5.55 | 3 | 8.33 |
| 19 | 32 | 88.88 | 4 | 11.11 | - | | - | |
| 20 | 17 | 47.22 | 10 | 27.77 | 8 | 22.22 | 1 | 2.77 |
| 21 | 15 | 41.66 | 1 | 2.77 | 1 | 2.77 | 19 | 52.77 |
| 22 | 2 | 5.55 | 17 | 47.22 | 6 | 16.66 | 11 | 30.55 |
| 23 | 27 | 75.00 | 6 | 16.66 | 3 | 8.33 | | |
| 24 | 17 | 47.22 | 8 | 22.22 | 1 | 2.77 | 10 | 27.77 |

Tablo 3'den, hemşirelerin "hastaya ameliyat öncesi hazırlık ve bakım vermenin amacı" sorusundan (Soru 13) % 66.66 ismin, "hastanın psikolojik yönden ameliyata hazırlanması" sorusundan ise (Soru 14) % 55.55'inin 2 puan aldıkları, dolayısıyla bu konulardaki bilgilerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. "Hastanın ameliyata yasal olarak hazırlanması"na ilişkin sorudan (Soru 15) 3 tam puan alanların oranı toplamı= % 94.44' ünü oluşturmaktadır. Bu konudaki bilgi düzeyinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşılık "hastanın ameliyata yönden hazırlanması"na ilişkin 16. sorudan 0 puan alanların oranı oldukça yüksek (% 55.55) konuda. '-: Bilgi düzeyinin yetersiz olduğu görülmektedir. Bu üç soru; an alınan yanıtların değerlendirilmesinden, I-, -mşirelerin Jizzat kendi sorumluluklarına giren işlemleri yi bildikleri; kendileri tarafından yapılan veya yaptırı¹⁵⁷ fakat sorumlulukları hekime ait olan

veya hekim tarafından istenen hazırlıklar konusunda ise bilgilerinin yetersiz olduğu sonucuna varılmaktadır.

"Hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımından hangi yönlerde eğitileceği" sorusuna (Soru 17) verilen yanıtlardan hemşirelerin % 75'i 0 puan almış olup bu konudaki bilgi düzeyinin çok düşük olduğu görülmektedir. "Acil olarak gelen hastanın ameliyata hazırlanması"na ilişkin 18. soruya verilen yanıtların % 58.33 'ü 2 puan değerindedir. Bu sorudan tam puan alan olmamıştır. Bu konudaki bilgi düzeyinin orta olduğu saptanmıştır. "Hastanın ameliyattan önceki akşam bakımı ve hazırlığı" konusundaki 19. sorudan ise % 88.88'inin tam puan aldığı, 0 ve 1 puan alan olmadığı görülmüştür. Bu da bu alandaki bilgi düzeyinin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Neden olarak bu işlemlerin bizzat hemşire tarafından yapılan ve uygulanan işlemler olması gösterilebilir.

"Ameliyat günü sabahı hastanıza verdiğimiz bakım ve hazırlıklar nelerdir?" sorusuna (Soru 20) verilen yanıtların % 47.22'si 3 puan değerinde olup, bu konudaki bilgi düzeyinin yüksekliğini göstermektedir. Nitekim bu soruya verilen yanıtlardan ancak % 2.77'si (1 yanıt) 0 puan değerindeydi.

"Premedikasyon anesteziye ne kadar süre önce yapılmalı?" sorusuna (Soru 21) verilen yanıtların % 32.77'sinin, "premedikasyon uygulanmasında dikkat edilmesi gereken doğru ilkeler" sorusuna (Soru 22) verilen yanıtların ise % 30.55'inin 0 puan değerinde olması, premedikasyon konusunda bilgi düzeyinin genelde yetersiz olduğunu göstermektedir. Buna neden, Devlet Hastanesi ve S.S.K. Buca Hastanesi'nde premedikasyonun hemşireler tarafından değil, ameliyathanede anestezi uzmanlarınca yapılmasıdır. Ancak premedikasyon hemşiresinin görevi olup, bu hususların hemşirelerce bilinmesi zorunludur.

"Hastanın ameliyathaneye naklinde hastayla birlikte gönderilmesi gereken gereç ve malzemeler"e ilişkin 23. sorudan 0 puan alan olmamıştır. "Batın ameliyatlarında cilt hazırlığının sınırları" konusundaki sorudan (Soru 24) ise % 27.77 oranında 0 puanlık, % 47.22 oranında da 3 puanlık yanıt alınmıştır. Görülmektedirki araştırma kapsamına alınan hemşirelerin büyük bir bölümünün bu konudaki bilgi düzeyi ya çok yüksek veya çok yetersizdir. Bilgi düzeyindeki farklılık, Devlet Hastanesi ve S.S.K. Buca Hastanesi'nde cilt hazırlığının hemşireler yerine pansumancılar tarafından yapılıp, hemşirelerin görevden uzaklaşmaları ile açıklanabilir.

SONUÇ

Ege Üniversitesi Hastanesi, S.S.Y. B. İzmir Devlet Hastanesi, S.S.K. Buca Hastanesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nda görevli hemşirelerin "Hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımına" ilişkin bilgi düzeylerini saptamak amacı ile yapılan araştırmada;

a) Araştırma kapsamına giren hemşirelerin bilgi düzeyleri saptanmış ve genel bilgi puan ortalamaları istenen düzeye yakın bulunmuştur. Bunun yanında "hastanın fiziksel yönden ameliyata hazırlanması ve bakımına, ameliyat sabahı premedikasyon uygulama zamanına ve premedikasyon uygulamasında dikkat edilecek doğru ilkeler"e yönelik bilgi düzeylerinin çok düşük olduğu saptanmıştır.

Araştırma yapılan hastaneler arası genel bilgi puanları karşılaştırılmış ve aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır.

b) Bağımsız değişkenlerin hemşirelerin "hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımı"na ilişkin bilgi düzeylerine etkili olup olmadığı araştırılmış ve yapılan analizler sonucu etkili olmadığı görülmüştür.

c) Hemşirelerin mezun oldukları okullar gözönüne alınarak, "hastanın ameliyat öncesi hazırlık ve bakımı"na yönelik bilgi düzeyleri ve eğitim farkı= etkili olup olmadığı incelenmiş, yapılan istatistiksel değerlendirme sonucu mezun olunan okulun bilgi düzeyi üzerinde etkili olmadığı görülmüştür.

Araştırmamızda elde edilen bu sonuçların ışığı altında aşağıdaki önerilerin gözönüne alınması gerekmektedir.

1. Hemşirelerin bilgilerinin yeterli düzeye çıkarılması ve bilgi düzeylerinin çok düşük olduğu saptanan konularda eksikliklerinin giderilmesi için bu konulara daha geniş yer verilen hizmet içi eğitim programlarının hazırlanıp uygulanması gereklidir.

2. İstenen bilgi düzeyine yakın puanların özellikle hastanelerde bizzat hemşireler tarafından uygulanan işlemlerle ilgili sorulardan elde edildiği gözönüne alınırsa; okullarda edindikleri bilgilerin sağlık kuruluşlarında da hemşireler tarafından uygulanmasına olanak sağlayan ve hemşirenin görevlerinin diğer sağlık personeline devredilmesini önleyen önlemler alınması, bu konulardaki eksikliklerin giderilmesinde yararlı olacaktır.

SUMMARY

Determination Of The Knowledge Of Nursen On Pre-Operational Preparation And Care For Patient

This rather cross sectional, analytical and complementary research work is done in order to determine comperative professional knowledge on pre-operative medication and care of the nurses in General Surgery Clinics of Ege University Hospital, Ministry of Health and Social welfare Izmir Statis Hospital, Social Security Institution Buca Hospital and Dokuz Eylül University Hospital,. and in orderto investigate the factors effectirıg the knowledge. A public inguiry was carried out on 36 nurses within the framework of the research.

KAYNAKÇA

1. Brunner, L.S.; Suddotr, D.S.: Text Book of Medica! Surgical Nursing. J.B.Lipp.Comp., Copyright 4, Philadelphia, Toronto, 1980.
2. Bahar, Z. : Uç Ayr; Sosyalize Bölgede Çalışan Ebelerin Çocuk Sağlığı Hizmetlerine İlişkin Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılması ve Bornova Bölgesinde Verilen Görev-içi Eğitimin Ebelerin Bilgi ve Davranışlarına Etkisi (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ege Uni. Hemşirelik Yüksek Okulu, İzmir, 1983.
3. Cander, Z. : Genel Cerrahi. Ankara Uni.Basımevi, Ankara, 1972.
4. Doğru, M.A.; Çam, R. : Cerrahide Hemşirelik. Ankara Bilimsel Yayıncıİlk. ÖzteK Matbaacılık, Ankara.
5. Doğru, M. : Ameliyat Öncesi-Ameliyat-Ameliyat Sonrası. Cilt:2, Başnur Matb., Ankara, 1965.
6. Eliason, E.L.; Ferguson, L.K.; Shotis, L.A.: Surgical Nursing, Philadelphia, 1955.
7. Elinor, V.Fuerst.;Luverne,Wolff; Mariene H.Weitzel : (Çev:Avery R.; Bezmez, S.; Yaylalı, M.) Hemşireliğin Temel İlkeleri. Vehbi Koç Vakfı Yayınlar!, No:2, Çetilk Matb., İstanbul, 1979.
8. Gürsel, K. : Tibbi Cerrahi El Kitabı. Cilt:5, İstanbul Uni.Tıp Fak. El Kitaplar! Serisi, özişik Matb., İstanbul, 1978.
9. Kathleen Newton Shafer; Janet R.Sawyer; Audrey M. Mc Cluskey; Edna Lifgren Beck: (Çeviri Edil. Kum, E.) Tıbbi ve Cerrahi Hastalıklarda Bakım. Hacettepe Uni.Yayınlar!, No:4, Ankara, 1964. 10.Luckman, J.; Sorenson, K. : Medical-Surgical Nursing. Second Ed. Saunders Comp., Philadelphia, 1980.
- 11.Sümbüloğlu, K. : Sağlık Bilimlerinde Araştırma Teknikleri ve İstatistik. Ankara, 1978.